

(արմատ սեւե-) բառն ալ անշուշտ չի կրնոր մեկնուիլ *ցլեօ- կամ *ցլեօձ ասէն, որ հայ. գետ բառին նախածնէն է. եւ դժուարաւ կրնանք առնուած բռել այն նախարք ժամանակէն՝ երբ հնդեար. չի ասոյնը հայերէնի մէջ տակաւին ցլե եղած չէր: — Setälä քէմ կը հակադասի Munkácsi և Keleti szemle IV 183: —

§ 73. Մուսկաշէ (Kelete szemle I 156

եւ հետեւ.) կ'ընդունի թէ թրքերէնի մէջ արեական լեզուէ հին փոխառեալ բառեր կան: Իւր օրինակներուն մեծագոյն մասը գտնէ իբրեւ հին փոխառեալ բառեր, ինչի անհաստատելի կ'երևան: Ամենէն նշանաւոր օրինակն է օսմ. յիւն «կապոց, բեռ» բառը, որ թրքերէն մարաաներուն մէջ շատ տարածուած է (նաեւ շուգլա. ծօն, ծօն) եւ ռուսերէնի մէջ ալ մտած իբր ԵՅՈՒՅՆ «բեռ» (գրատու): բառ Մուսկաշէի այս բառին հինն է հնդեար. ցլեօ, նոյ. յիւր (— հայ. լուծ): Չայնական հանգամանքները շատ կը յիշեցնեն ծննդ բառին պայմանները՝ § 63. բայց ծննդ հարկ թէ կարենայ արեական լեզուէ ծագում առնուլ, ուր -եՅ- չկայ, այլ -իՅ- չէ: Նաեւ Թրքերէն Թրքերէն հին ժամանակին այնչափ զէպ ի արեւելեան կողմէ չէին բնակիր, որպէս զի Արիստըստ հետ շփում ունենային:

§ 74. Հին հայ-թրքական յարաբերութեանց

ժամանակը կարելի չէ ծրգիլ որոշել: Եթէ Պ. Են և Էնի հաստեան տեսութիւնը հաստատուի, այն ասան ապ ժամանակագրական կռուած մը կ'ըլլայ: Թրքերէնի մէջ գտնուող հայերէնէ փոխառեալ բառերն այնպիսի հնամեջ երևույթ մ'ունին, ինչպիսի են Ենեանի կարգացած հասեան ասերը: Իսի հասեան արժանազորութիւնը նախաքրիստոսեան տառին հազարամեկին առակին կէսէն են: Նաեւ Հայոց պատմութեան մեծ մտօթ իրողութիւնները հաւանական կ'ընծայեցնեն ինչի այն կէտը՝ թէ թրքերէնի մէջ գտնուող հայերէնէ փոխառեալ բառերը յամենայն զէպս պէտք են հազարն ըլլալ 500 ասերէն՝ ն. ք.:

Եթէ ազգի յուն. ἔλαιον եւ οἶνος իբր հայերէն փոխառեալ բառեր մեկնեն, ինչպէս որ իբրք մեկնուած է կամ կը մեկնուի տակաւին, այն ժամանակ այս փոխառութիւնը շատ աւելի յառաջ եղած պիտի ըլլայ, այսինքն՝ մինչեւ նախաքրիստոսեան երկրորդ հազարամեակը վեր կ'ելլուէ: Ես հոս աւելի սիրով նախնական աղագիտութիւն կ'ընդհանրեմ:

ՀՈՒՏԵՐ ՓԵՆԵՐՈՒՄ

ՄԱՅԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

Ե Ղ Ի Ե Է

ՔԵՆՈՎԱՆ ՈՐՈՍՈՒԹՆՆՈՍԻՐՈՒԹԻՒՆ ԵՐԿՐՈՐԳ ԳԵՐՔ

ԳՆՈՒՄ Ե.

Ե.

ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Եթէ կոյ մեր ասճային պատմութեան մէջ դարազրուի մը՝ ուր կարելի ըլլայ ճիշդ իւր սահման հետազոտել նախարարութիւնը, այն ալ փարագրուի եւ Եղիշէի պատմագրած միջոցն է: Պարզանայնց եւ Պահանեանց ժամանակին յոռաւ անկարելի է նախարարական գրութիւնը ըննել պատմական որոշ եւ փոքր ի շատ բազմապիսի տեղիքներով, հասկնալու համար թէ ի՞նչ էին Հայաստանի կարգական նախին գործարանութեան տարբերը: Որովհետեւ այս կանխումը թերի արդիւնք մը կուտայ — նախարարներուն յարաբերութիւնը թագաւորին հետ է այն ժամանակամիջոցին. եւ ինչ ալ ըլլայ այն յարաբերութեան արժեքը, դեռ ուղղակի երկրի շահերուն համար բան մը չեն ըլլած, ինչպէս մտածուի ըրին Պարզանայնց ժամանակ, այսինքն՝ երկրի հանդէպ իրենց սանցած անկարելիանութեան միջոցն է: Ի՞նչ յեռանդանք ժամանակաց, այսինքն՝ Ե. դարուն յետոյ մեր պատմագիրներուն նախարարներուն կամ ստոյն նման իշխաններու նպատակներ ըլլած իշխանագրաններ պատմութիւններ լուսարանելու միայն կ'օգնեն այն իճեակը, որուն մէջ յեղաշրջուած կը գտնենք բուն նախարարութիւնը:

Այս ինչպիսի հետազոտելու համար քննադատին ընտրած ժամն ու ժամանակը սահմանել չէ միտայ. այլ՝ որպէս ի՞նչ արտակարգի բան մը չլինի իմ մտանոնիչ ըրած դարազրուիք՝ բաւական է Եղիշէի քանի մը կտերուն վրայ ուշադրութիւն դարձնել.

1. «... եւ կուտեր մինչեւ յամի վեցերորդ

Արտաշէսի արքայի Հայոց, որք. յոն Ստահարազայնց, եւ իբրեւ զեա եւս մեծութեաց ի Ստագաւորութեանն է նախորդած Հայոց — Նիսիւր Լուծուոր—Իլ—Ան. զի Իկիտ Ե — քանից յարանախ Պարսպը երկայն, սուլայն այրուի Հայոց Բաճկաթ— ի յեան նախորդոյն սուլորդեր ի պտերուսի. (Եղիշէ, էջ 7): — Գիտենք որ նախարարութիւններ երկրին կողմացած ոյժերն էին, եւ հայ թագաւոր թէեւ գերազոյն իշխան, լաւ եւս էն մեծ նախարարը, իւր ոյժը սակայն՝ նախարարութիւններու ամբողջին միութեան մէջ կը կայանար: Պարզանայնց ժամանակին յառաջ կամ մինչեւ թագաւորութեան բարձունք այս գիրքին մէջ կը գտնենք զանոնք՝ նոյն իսկ իրարու հանդէպ: Երբ թագաւորութիւնը վերացուցին՝ հակառակ Մեծն Սահակի քաղաքագիտական շարժումն, բան մը՝ որ շատ դիւրին էր այն թագաւորիկներուն համար, ալ նախարարական իշխանութիւնը բարձրովն դուրս տուաւ իւր

գոյնը Դախարական այսպիսի եւ թերեւս աւելի անկախ իշխանութեան ժամանակամիջոց մ'ալ Վաղարշակէն յառաջ կը վերանայ անցնալի մը, որան նկարագրին, անշուշտ բոլոր հին սպգերու, մանաւանդ Արեւելքի միապետական գրութեան կրօնին է, որ ծածկի մը մէջ՝ իբր սան գլխուտոր (Նահապետ), իբր տաճմբ մը մեծը, իբր ցեղագետ, վեցջապետ կը մեծնայ իբր արեւելեան միապետութեան Վաղարշ կանխող եւ Վաղարշակէն կարգադրուած նախարարութեաննորմ մասին շատ քիչ սան գիտենք պատմական, այս նկատմամբ իբր ուսումնասիրութիւն ինչ որ աւելի կը զբաղեցնէ զննագրական այլ եւ այլ տարրաներու: (Նախարար, հարուստ, ասնուտեր) բանասիրական արժեքն է որ անոնցմով ըմբռնուած իշխանութիւնները ենթարկել պիտի սոյլ եւ պիտի յանգի երկարացութեան մը, որ թեւեւ իսկապէս ճիշդ՝ բայց չի կրնար բացատրել վարչական այն գրութիւնն իւր բոլոր ընդարձակութեան մէջ:

Արաշտին՝ Մեծն Սահակի «ստացեալ սջխարին» յամբարակութեան յալարող նախարարական իշխանութեան գործերն ու գեղարքերը որոշ են: Նախարարաց առհասարակ բացարձակութիւնը կատարեալ պիտի ըլլա՞ր՝ եթէ Տիգրան իւր մտադրանքով, որոնց մէջ նշանաւոր հայեր ալ գտնուեցան, անոնց շարժ գնեցու. հոգը ըսնենա՞ր, Թագաւորութիւնը, այսինքն՝ քաղաքական իշխանութիւնը, եւ այլոքն, այսինքն՝ գնումարական իշխանութիւնը, նախարարաց ձեռքն էին. մտադրող միայն Գրան արուելէք հարկերուն հսկողն, լաւ եւս, քոչմովն էր պարզապէս, թէ կէտն մարդպան արեստի քաղաքական գործարանութեան մէջ Հասնշահէն անմիջապէս յետոյ իշխանն էր ընդարձակ իշխանութեանը մ'օժտուած: Ասկէ դաս՝ եթէ է՛ նախարար լայոց անկանի խորտարութիւնը, բացատրութիւնը Պատմագրին կողմանէ արմատ սկնարկութիւն մը համարելը նախարարներուն, որոնց ստուգիւ ամենն ալ, մանաւանդ զօրուորները թագաւորութեան մի մի թեկնածուներ էին, շատ ուղիղ կերպով ըմբռնած կ'ըլլանք նախարարներուն շարժումն ու գիտումը, որոնք ալ իրենց ուզածին պէս պիտի կառավարէին երկիրը: Անտարադոյս է որ այս պատմական միջոցն ամենն պատշաճ եւ ճիշտ տեղն է հետազոտութեան համար:

2. Իսն Վարդանանց գեղարք, որ իրումսր կը բանայ դարապուել մ'ազային եւ եկեղեցական պատմութեան մէջ. նախարարութիւնն եւ Վարդանանց գեղարք իբրտու հետ կապուած են, այնպէս որ այս երկու ինչորիններն սրն ալ ուսումնասիրուի, նոր յայտնութիւններ կ'ուծենանք: Այլալ, ասանց բնիկ թագաւորի գլխուորութեան, նախարարական բացարձակ կնուանքուն միջոց մը պատմութեան մէջ, որ այսպիսի կարեւոր գեղարք մը նշանաւոր ըլլայ: Վարդանանց պատերազմը, զոր շարունակեցին Վահանանք, թէ երկրի դիրքին եւ թէ եկեղեցային (քրիստոնեութեան) մտանքն է: Բազալական իշխանութիւնը թէ քնչ չիբք ըսնեց այս պարտապիս, այսինքն՝ նախարարը ինչպէս գործեցին ասոր մէջ, եական տեսութիւն մ'է, որ

կը նպաստէ նախարարութիւնը հետազոտելու ճիշդ իւր տեղը:

3. Գրարուն եկեղեցականութեան ազդեցութիւնը քաղաքականութեան վրայ. այս ալ պիտեան ստոյգ իրողութիւն մ'է, որ Պարսից դուռն իսկ դիտուէր. ինչպէս երկու պատմագիրներն ալ կը վկայեն փութիւն ժամանակ երեցներն ու երկարագուններն են որ կ'ամբաստանուին իբր ծանարալիւ. զեր ունեցողներ այն պատերազմին մէջ, որ ս'ը լով կրճական է, ինչպէս կը պնդեն ոմանք, ոչ ալ լով քաղաքական, զոր ոչ ոք կ'ընդունի. եթէ կարելի է բռնէ կրճաքաղաքական կամ եկեղեցաքաղաքական է այն գեղարք: Որովհետեւ երբ կրճական դիմանի տակ յուզուեցաւ ինչորն՝ անմիջապէս քաղաքական եւ քաղաքային իրաւանք բուխարտուը վրայ հասաւ Գննչապուհի ըսած սեղմաններով եւ ուղղակի իրենց քաղաքական գոյնը գուրո ասին Պարսից եւ Հայոց եկեղեցարմները. — Ա. Եկեղեցայ պատմութեան կնուանք, Բ. Միայնու անհատներն աշխարհագրի մտնելը, Գ. Հարկերու ծանրացումը, Դ. Նախարարութիւնը իբրտու հով գրգռուէ, «Եւ եւս շարագոյն հինգերորդն», Հայ հազարագետին (վերակացու) սոց պարտիկ մը հաստատելը (Եղեղէ էջ 19) զոր կ'ըմտվան ինչորնքնը վն: Այս մասին յետոյ պիտի խօսիք: Իսկ Մեծն Վահանէ խաղաղութեան համար առաջարկուած նշանաւոր երեք պայմաններ, զորտ քաղաքական են եւ երկրին բարեկարգութեան պէտքը կը շնչան. հանդուսնապի պայմաններ Օձնեցին ալ առաջարկեց (տե՛ս Փոքր, էջ 422, 422, 522. — Հմմտ. Կերտոս էջ 38—9):

Եւ թանի որ Եկեղեցին ու նախարարութիւնը միասին գործեցին, երկուքն ի մը՝ որ մինչեւ յետին ժամանակներ տիրեց, դարձեալ ուշ դարձրնելու պարագայ մ'է, զոր անկարելի է աչքէ վերայցնել: Կրք կ'ուզենք նախարարութիւնը հետազոտելու ժամանակ անոր ոյժը կռուել, այսինքն՝ եկեղեցայ ազդեցութեան շարին որոշել նախարարներու շարժումներուն մէջ:

Այս երեք կետերու ուսումնասիրութիւնը, որ հետազոտարական է, սոսմային պատմութեան կանցառած իրողութիւններ վերականգնելու համար կատարելապէս չի պարզեր նախարարական դրութիւնը. ստոյգ նախարարութեան գրեթէ արտաքին յարաբերութիւններուն կը հմտանանք. այս ամենը կը ցուցնեն՝ թէ գործող մարմիններ կան նախարարութիւն անուամբ, բայց թէ քնչ է այն մարմինը, ինչով կը անանի, ինչպէս կը պահէ իւր գործարանականութիւնը, եւ ինչ կ'ընու անեցան հայու քաղաքական կեանքին մէջ, այս հարցերը պէտք է ուսումնասիրել:

Եւ յիշուի նախարարութեան վրայ ճշգրիտ եւ իրական գաղափար մը չինելու համար հետազոտելու է այն բոլոր հարցերը, որոնք վերաբերութիւն ունին վարչական կազմակերպութեան հետ եւ հետեւաբար հայ ժողովրդեան հետ. հետազոտելու է հայու ընկերական վիճակը, իրաւունքը, Հայաստանի:

Ի դարուն ընկերական աստիճաններ կամ գուտերը բացատրելու համար անոնց անհրաժեշտ է որ ուսումնասիրուին. — Կարասոք, սարգսոք, նախարար, Կոհպիւտ, Կանն, Կանսոք, Կեանսոք, սպ, Կոհ, Կեան, Կեան:

ստանի կառուցման կամ. Տղային գրութիւնը, սյոյնիք՝ նախարարութեան բուն հիմն ու մագուսը, Հայ մշակին կենսից կամ երկրագործին վիճակը, Հայ բարբիւրը, Տնտեսաբան վերջուպէս ինչ որ կը հանդիպի ժողովրդի կենսքին, հարստութեան եւ աղքատութեան շարժաւիճիկները հոյն հանդէպ, ինչ որ ընկերաբանական է:

Անոնք որ ընկերաբանական հայեացքով շին քննելու Հայաստանի հոյնին գրութիւնը շին կարող երբեք հասկցնելու մեջ՝ թէ ինչ է նախարարութիւնը: Ասոր համար է որ բազմալատասկ Ինժեքնանի Հնաստութեան մէջ կը գտնենք պատմական անասը նիւթեր նախարարութեան նկատմամբ, որ կը վարդապետի թէ նախարարութիւնն եւ Աւստակաութիւնը տարբեր գրութիւններ են:

Բաստամանց իւր Մ. Գոշը՝ Գաստամանագիրը Հայոց, ուսումնասիրած հրատարակութեան Յաւառարանութեան մէջ է. Ստեփանէ իւր Մովսէս Խորենացու թարգմանութեան Աւաշարանին մէջ, Գ. Պատկանեանի՝ հետեւողութեամբ, թէ եւ Տնտեսաբանի, այլ աւելի ծանցած են նախարարութիւնը Տնտեսաբանագիրական շարժին. Բաստամանց մանաւանդ իբր իրաւաբան շջաղագիտ է խնդիրը՝:

Երբ, ազգային գոյի, ազոր է եւ վնասման, ծառայ է երկրի. Աստի ներքառաց, տնտէսաւարաց, Աստիւնի է Արեւելոյն նախարար, ստակիտ (ազոր արդի), զորս ստակիտ անուանել Արտակիտ (ան)՝ սիւղան, քան, բռն, գոյի, եւ յարանուական բացարարութիւններ շին, ստանց լուստանութիւնը կարեւոր է ուժհամեղ է նախարարութիւնը ընթանելու համար:

Գաղով ամենէն կենսական խնդիր, որ է հոյն, թէ ինչպէս կը մտկուէր, հոյնին ինչ որնք կոր, պատմաբանութիւնը ժամանակ ինչպէս կը մտկուէր, եւսայց ինչպէս կայուն էին իրենց տերերուն, մշակի իրանութիւն ունէր հոյնի վրայ, հարակիւն (Օրբել Բ. էջ 309) զոր ինչիւն ինչ արժեք ունի հոյնագործութեան մէջ, ուսկից ծագում աւան է, Խորպոյցութիւն ինչ վերաբերութիւն ունի հին երկրագործութեան հետ, երբ լուծուին այս ինչերիցը անուշ լու յերեւան կու գայ վերջիւնք տնտեսներու կամ ընկերական ստակիտներու արժեքը այլ տնտեսութեան հետեւ. Ստակիտ առ ից կը համեմատի կայունի ընդարձակութեան հետ եւ բուն նախարարութիւնը հոյնագործութիւնն է:

• Իմա Մ. Ըմմիս:

Որչափեալ գիտական վարպետական իրաւարանական տեսակետ կը խօսի իւր ընտիր աւստակաութեան մէջ. «Եւ որովհետեւ մի սպիկ կենսիկը քաղաքական, ընտանեկան եւ այլ տեսակ կողմեր կարելի է յարկութեամբ բացարարել Ստակիտ օրէնքներ յատկութիւններով» (Մ. Գոշ էջ 6), որչափ է որ նախարարութիւնն ալ բացարարելու համար հոյնին օրէնքներ, օրէնքի այլ ունեցող անարարութիւններ կամ ուղղութիւններ աւստակաութեան:

• Ստեփանէն գիտելու կառայ թէ «որովհետ պատկանան շատ հիմնաւորպէս է լուստանում Հայաստանի այս նախարարական ինքնուրուպ հարստութիւնը, պատկանան այս նկատմամբ զրամն իբր ժամանակ նիւթի մ'աւստակաութեան, Հնչեմեմութիւն մ'է անընչա, թէ եւ իւր աւստակաութեան տեսակեան անմանութիւն կը նկատ ինչ պարթին հետ միասին:

• Հ. Բարանց պատմական ընտիր անտակիտներով կը խօսի հոյնագործութեան վրայ ինչպէս անտակաութիւններու թեմանը (Գաղովի Ժ Ա. զինուն աւստակաութեան մէջ):

Գեղի թէ այն շարժը քայլ մ'աւան կը հասարմ, դիտել առայժմ՝ որ Հայաստանի նախարարութիւնն եւ Եւրոպայի Աւստակաութիւնը տարբեր գրութիւններ շին իբր կառուածական իշխանութիւն, Երազուրը հոյն է նախարարին եւ Աւստակաութեան, եւ իրենց անուան կամ նուազուրը հոյն կարեւոր է. հոյն է իրենց ոյժը, իրենց գործարանարարութիւնը:

Ինժեքնան երկիկ է կառուածներու ստացութեան վերադրելով հանդերձ նախարարութեան սկզբնաւորութիւնը (Հնաստ. Բ. էջ 839), երբ կը բաղդատէ Հայ «Ցանտարականը, եւ բարպական «կառուածականի» (Թէւթիւն) ի հետ, սա երգակցութեան կը յանդի. «Բայց զ պատմութեանն ազգին միւրջ իմանալ, թէ պատմութիւն սկզբնաւորութեան այնց կառուածաց ոչ համանայնի ընդ մերում. զի ստացուան կառուածոյ այլը ազգաց երեւ գրաւելով է յայնչապիտել յաւառն տեսող նոյնի կամ պատերազմաւ եւ կամ Տինտահարութեամբ, իսկ Հայաստան արխարհիս ոչ այնպէս. այլ առաջին ընտանիք զայլով երեւն է աւստակաութեան տիրաւոր, եւ յորդաց յորդս ժառանգութեամբ օրինուար անուանեալը նոյն երկրին» (անդ էջ 84. Եմթ.):

Նախարարութեան եւ աւստակաութեան մէջ կառուածի յարկապիտութիւնն այս կամ այն ցեղին իրարու հետ ունեցած յարաբերութեանն կարեւոր է. եւ ինչպէս սա է այն ներքին կարեւորան պատճառը, որ մինչեւ վերջը նախարարութիւնները թշնամի ըլլաւ իրարու. միայն ուժի ստակաութիւնն անիմիկական պատճառն էր միասին կառուածին վրայ տիրանալու. բաւական էր որ թշնամական ամառնչին շարժաւիթ մ'ունենային իրենց յարաբերութիւններու մէջ, Եւրոպական Աւստակաութեանը կարեւորն ալ յարկապիտութիւնները միեւնոյն եղանակով յաւառել կեան, ինչպէս նաեւ այն բոլոր ազգերուն եւ ժողովրդաներուն մէջ, որոնք հանդուստարի կառավարութեան միմեթարկուած էին:

Նոյն իսկ Վաղարշակի երբ կ'էլա. «ի Հայո՛ւ ոչ զոք եղիտ զլիւսուր եւ ոչ կարգ ինչ, բայց ըզբաշմութիւն նախարարութեանց, որոց իբրուպիտը տնտէսի վնաս եղիլ էր ինչպէս եւ ինչպէս, եւ ինչպէս ինչպէս յանկայնի է վերջ շոցո, զորս ինչ կ'աւարիտը որով էր գոտերալումս տեսել է ինչոց այնց, որչեւ եւ տեսնել վնաս յայլ աշխարհ» (Հնաստ. Բ. էջ 82): Վաղարշակի շէր սխալած. «այլ աշխարհ» եղած հոյնին տրոպագաութեան եղանակը ընկալանարար նոյն պիտի ըլլար եւ էր Հայոց համար. եւ ինժեքնան այսպէս ուղիղ մեկնելով Վաղարշակի մտածութիւնը նախարարութեան մէջ մասին, կը հերքէ իւր «այլ աշխարհ» բնիկութիւնը եղիլ էր եւստակաութեան տիրաւորութեանը ինչպէս ինչպէս արդէն զի շէր յարկապիտութեանը:

Նախարարաց ընթացքն իսկ ստացուց մ'է. ասանք կ'ուզէին՝ որ թէ ընկի եւ թէ օտար թագաւորներ հիւստանայ իրենց հարկը. Թաղանցը հոյն շէր: Ո՛վ զիտէ: Վաղարշակի կազմութիւնն էր զժաւարարութիւններու բախեցաւ. օրովհետեւ այն կարգադրութեամբ որ ինչ նախարարութիւններու

աւելցան՝ քի զիս Տին նախարարներու: Ազգաբնակչակազմակարգական յոյժ պիտարցնեն ուղիք՝ շատցընելով անոց թիւն քի նպաստ իր իշխանութեան: Եւ որք քաղաքակազմութիւն մը՝ կարգադրութեան պիտակին ներքեւ, որան Տեռեւեցաւ Կառն: Արշակունիքի ներքեւն իրարմա իր յորք: ձեռնարկութիւնը, իր արդիւնք ինչ ինչ ակաբուութիւններու:

Նախարարութիւններ, որ Տեռեւեցաւ զերար պատահին, նոյն կերպով Տոպուէրներ եղած էին շէ միայն՝ «յայլ աշխարհ», զոր գիտեք Ազգաբնակչակազմակարգութիւնը Էւ Տոպուէր Էւ Տոպուէրներ ինչ ինչ ակաբուութիւններու:

Երբ Նախարարութեան եւ Աւատակազմութեան մէջ մտածուած կորեցեալ ինչպիսի բարձուի, առաջինին Տեռեւեցաւութիւնն ինչպիսի կը գիտնայ թէ եւ ընդ Տեռեւեց, ըստ իր եզրան գծերուն մէջ: Գրով Տեռեւեց Աւատակազմութիւնն պէտք է ուսումնասիրել Տին գերմանական (germanique) ժողովուրդներու վայր, որոնք իր կերպարներով Տին ազգերու Տասարակ կենցաղով ու բարքերով նման Տանգրուաններու վայր կը կանգնին:

Գերմանականութեան ընդՏեռեւեց գծերը նոյն են անոցն եւ Տայոց վայր, Տայք որպէս ունին, գերմանք ալ ունին arare. Տայ զիւրապետը, ըստ Բանեպիտի, Տայ ունի, գարի կերպարդէ, Էրեւելու կը պատրաստէ (Բնիւն. Գամ. էլ 71. 75). գերման երկրագործն ալ ունի նոյնը (Յ. Գուլանժ. էլ 201). Տայք Տեռեւեցն որ սրբորդ է, գերման յոգեղեն ալ սրբորդութիւն կը ունին (անդ էլ 200). Տայք խաշնազարման է; Տարտուութեանը զիւտուոր ազգերնը, գերման ժողովուրդը պատուական խաշնք ունի (անդ. էլ 204). Տայ իշխաններ երկար

մտքեր կամ գեներ ունին (Փրպ. էլ 395)՝, Սուէլ ապատարարք ալ իրենք ճակոխ վրայ կը գանգրեն երկար գիտակներ (Յ. Գուլանժ. էլ 206 եւ 252). Տայք արժանիքով, քաջութեամբ եւ այլ բարձր յատկութիւններով պատեւ կը թողնեն իրենք արհաւիրաններն՝, գերմաններն, մէջ՝ Տասակ, զինուորական Տասարու, Տարտարարանութիւնն է որ յարգելի կը ընծայէ ստորագրան իր թագաւորին կամ զիւտուորին (Յ. Գուլանժ էլ 212). Տայք ունին Տուուտէր, գերմանք ունին dominusներ (անդ էլ 252) եւ այլն եւ այլն: Իսկ զինուորական արեւեակն մէջ Տայք Տայիկ աւաճութեանն, ի վեր՝ երեքանգիւնի, ճեւով կամ՝ յերիս աւաճ, (Խոր. Բ. Ժ. Կ. Փրպ. էլ 190, 210) մարտ կը մղեն, ազգական նախարարներ իրարու կուսակից են եւ արձանական պատերազմի ժամանակ, շիջք նոյն է գերմաններու սովորութիւնն ալ:

Նշանուոր պատմագէտ մը Գիւլանժ զը Գուլանժ՝ documentները կը Տեքը Աւատակազմութեան մասին զինքն կանխող քննութիւնները: Էրապորտիւնը (Recherches), 19 տարիներու անխնայ աշխատութեան ժողովուրդը, պատմութեան մէջ ամենէն աննշան նկատուած բառի մը, ուրիշներու աշխարհին իսկ շքարուղ կենտրոն վրայ Տիւտուոր միակ գործն է, որ կը պատկերացնեն Աւատակազմութեանը՝ քոյրը Տայոց Նախարարութեան, իւր ժողովուրդն է. իւր կազմակերպութեան աստիճաններուն մէջ: Ստուգիւ Տայ մասնաշարքութեան Տանգրուանիսկ լքուած սոցիերն են որ պիտի կանգնեն Նախարարութեան պատմութիւնը:

Այս գիտողութիւններն ընելով՝ կ'ուզէի յուզընել թէ մէկայն Նախարարութիւնն եւ Աւատակազմութեանը նոյն են եւ Տայ եւ գերման բարքերու մէջ Տարտուոր նոյնութիւններ կան, որան Տանգրուոր լայն ճամբայ մը կը բանայ Նախարարութիւնը ընելու իւր բոլոր գործարանատարութեան մէջ, այլ՝ թէ ասակին բուական կենտրոն ինչպիսի մ'է՝ — առ ի շքարուղ յիշատակարաններու — նախարարական գրութիւնը Տեռեւեցով այնպիսի ծրարք մը վրայ, զոր գծան է Էրապորտութեան Տեռեւեց գերման ժողովուրդներու աւաճական կազմակերպութիւնն ուսումնասիրելու Տարտուոր: Այսպիսի աշխատութիւնը կը թողուէր ժ. Կ.

՝ Գուլանժ էլ 204-169. — Տեքըն Տեքարտի եւ Կարգադրութիւնն ինչպէս կը պատմէ Երեւելուցին, անշուշտ այս թարգման քաղաքակազմութեան Տեռեւեցութիւնն մ'է. «եւ ի նմանէ լեւալ պատման արք» ազգ սերէ յանուն ման իւրեանց՝ Թոպուէր, եւ զուսային մանկանց զուխ նմանուտ կարգ ցանէ եւ կարգ ընդ այլ նախարարութիւնն, զի մի անուստիցին Արշակունիքը (Խոր. Բ. Գ. Կ.):

՝ Յ. Գուլանժ էլ 266, 272-273. Էմմա. Կան. Արտարակ, agor (արար. յնգ). — Նոյն իսկ կ'աւազարկէ մ' մեր արդիւնք) բառն Տանէ նախարար (Նախարարութիւն) կուսն իր ժողովուրդ առաջ այդ գրութեան եւ իր արտապայտելի միակ մէ կարեւորակն (արտապայտել) սերտակաութեան, իր արդարներու, Յուն-ա-Յր (Յուն եւ Յր) բառին կազմութեան արժեքով եւ բառն Տին եւ բառն ինտուով: Միայն Նոր ա ճաճ (ճաճ-արգիւ) բառն սկզբուն կան ինտուով մէ պէտք է ներմտարի: Բայցարիկ սովետար կազմակերպութիւնն praefectus բառով Տեռեւեցաւ մասնաշարքարարութիւնը, իր «Կոմիտարիս» Էրեւելու. Բ. էլ 77. 83) կամ ըստ Նոր Էրեւելի «Կոմիտարիս» եւ զիւտուոր արտաբանով սպիտակ յիշատակութեան եղեւն կամ կարգապահ, ինտուով: Նախարարի բառն մէլ բարք երկնք ի կերպար յաւազ զալ ասիկ կամ ասիկ բայեւ:

՝ Տեռեւեց անգլ Թոպուէրի Սուտուտի մէլ Մերուտանէ Տարտուորութիւնը. — Տայք ըստ իւր խաշնազարման են, ըստ թագապիտի միակ մէ շուին իր Տեռեւեց ժողովուրդը:

՝ Էմմա. Մանն Ներսէս՝ երբ զինուորական մ'եր Տեքը ունի, զոր կը կարեն՝ երբ կը թողնուի կը ընտրեն. անտուներ կու ըսն (Բու զանք). — Աւասակ «պատմաբար» էրով կը արգարտի (Երեւել էլ 106), սյուիցն՝ Տարտուորներով կամ մտք արգարտի:

՝ Էմմա. Փրպ. էլ 390, 417, 422, 492, 518-516, 522, 532-533, 536, մասնաւոր 538-539. — Երեւել էլ 15, 33-35, 89-90, 153:

՝ Leurs pelotons de cavalerie et leurs triangle d'infanterie ne sont pas formés d'hommes assembles au hasard; chacun d'eux est composé d'hommes unis par le lien du sang.

՝ Նոյն ինչ Գիւլանժ էլ իւր ասիւն աննշանով Յուկտուոր եւ Կարտիկ զէն բնագիտ յիշատակարաններ՝ ինչպիսի միւնայն գծանարարութեան մէլ կը նկատեն. Ce que nous tenions à montrer, c'est que la question est plus com-

մեծանկին եւ Հանդարտ Ժամանակ զայնչոյ ձեռնահամբերուա Քոյոյ քանի որ նախարարութիւնը սերտ աչքեր մ'ունի մեր ուսումնասիրած նիւթին հետ իւր քաղաքական շղթանակին մէջ, աւելորդ չէ դիտել թէ ինչպէս կը գործէին նախարարները եւ ինչ կոպ ունէին թագաւորներուն հետ, կամ ինչ էր իրենց սյուս, Բաասամանցի ընդհանուր ստեղծիչն այս նկատմամբ յարմար է իմ սեռակէտն.

1. — «Չկայ Հայաստանի մէջ կանոնաւոր եղանակ պետական կառավարութեան. թագաւորները բոտ մեծի մասին թոյլ են եւ զուրկ կառավարչական շնչունակութիւններէց. երբեմն երկու եւ երեք ապստամբ թագաւորներ կամ պատերազմական միմեանց զէժ՝ ստակոխ անելով իւրեանց ընդհանուր հայրենիքը, եւ կամ իշխանին առանձին առանձին՝ բաժանելով աղբը եւ հայրենիքը. յաճախական գահընկէցութիւններ թագաւորների, երբեմն ժառանգական եւ իրենք անկանոն եղանակ զահալարութեան. երկարատեւ պարպաւթիւն գահի. անկուճակ թագաւորութեան երեքշրջապատ. բացակայութիւն կանոնաւոր եւ մշտական զորքի. անկանոն եղանակ հարկահանութեան. անընդհատ ապստամբութիւն նախարարների, եւ նոյց զինուորաւոր պատերազմներ կամ միմեանց եւ կամ թագաւորի զէժ, եւ այլն: ԱՅն յատուկ դժեբը Հայոց ազգի պետական կեանքի նորա բարդ շարունակութեան Ժամանակ:

Ինչպէս յայտնի է՝ Հայոց ազգը բաղկացաւ զանազան քնիկ եւ եկամտաւ ջեղերը (տես իմ յօդոցը Արբուսի մէջ, 1872 թ., երես 197 — 203, 249 — 251, 312 — 319). Այդ ջեղերը գաւթբուր ընթացքում փքրք առ փքրք խառնուեցան միմեանց հետ եւ դոյսայրին մի անբոլորութիւն — Հայոց ազգ, բայց այդ անբոլորութիւնը շատ երկար Ժամանակ մնայն արտաքին էր, քաղաքական էր, եւ յիշուէ՛ թէպէտ հնազոյն գործերից սկսած՝ Հայաստանի եւ Հայոց ազգի վերայ սկսեցին իշխել առաջ իշխաններն եւ ապա թագաւորները, որոց զերազոյն պետական իշխանութիւնը անառչում են իւրեանց վերայ բարդ ջեղերը, բայց ներքին կեանքի մէջ այդ ջեղերից ամեն մէկը երկար Ժամանակ պահպանում էր իւր գաղտնած, ինքնուրոյն բոլորութիւնը գրեթէ իրեն մի առանձին քաղաքական մարմին: Իւրաքանչիւր ջեղը ամբողջութեամբ նստած էր մի առանձին եւ բաւական ընդարձակ երկրի վերայ եւ կառավարում էր իւր ջեղապետներով. եւ մի այդպիսի անջատուած գրութեան շատ նպատում էր Հայաստանի աշխարհազարկան շիբըր, բաժանուած բազմութիւն լեռներից, որք ամեն անդ բաւականին տրեւելում են եւ գոտարացքնում են գրայի ջեղերի միաւորութիւնը: Յեղապետները, որք յետոյ նախարարներ կոչուեցան, շատ մեծ գէր էին խաղում պետական ընդհանուր կառավարութեան մէջ, իսկ իւրեանց նախարարու-

թեան, սյուսնիք՝ կայունութիւն կամ գաւառի մէջ եւ իւրեանց ջեղերի վերայ նորա վարում էին գրեթէ անսահման իշխանութիւն, վասն զի՝ որպէս պարզ երեւում է մեր պատմութեան թիւնների մէջ նախած անգլեկութիւններից՝ նորա Ժողովում էին հարկը, վարում էին գառտատանը, պահում էին սեփական զորք, եւ այլն: Այդ իրաւունքները եւ արտառութիւնները հետեւեալ զարման Ժառանգական եւ անջնում էին հորից որդուն, բաժանելով շատ անգամ երկիրը աւելի մանր մասերի, եւ այդ հզօր նախարարների քաղաքական կախումն երկրի ընդհանուր միապետից (միասնեան իշխաններից եւ յետոյ թագաւորներից) շատ թոյլ էր եւ արտառքին, եւ արտայայտում էր զիշխարարպէս հետեւեալ երեք պարտաւորութեան մէջ:

1. Իւրաքանչիւր նախարար պարտաւոր էր սուղ թագաւորին հարկաւոր Ժամանակ, օրինակ՝ պատերազմի միջոցին, զորք որչափ քանակու թեամբ, համապատասխանաբար իւր գաւառի բնակիչների թւին, պահէ այդ զորքը եւր հաշուով եւ՝ եթէ կարելի էր՝ անձամբ կատարել զորպետի պաշտօնը: Եւ ահա՛ այդ առաջին գուշերից կողմում էր Հայաստանի ընդհանուր պետական զորքը արտաքին թշնամու զէժ պատերազմ վարելու Ժամանակ (նշելէ՛ թէ՛դոքորտա, 1861 ամի), երես 112—113 [նորենացի վեհեփոխի 1843 ամի], եր. 251 եւս, Յովհաննէս կաթողիկոս [Մատթոս 1853 ամի], եր 93, 97, եւ այլն):

2. Իւրաքանչիւր նախարար պարտաւոր էր վճարել արքունի գանձարանին որչափ հարկ (Թովմա Արծրունի, Կ. Պոլսի 1852, եր. 58):

3. Իւրաքանչիւր նախարար պարտաւոր էր մատուցանել թագաւորին ընդանոց գահը բարձրանալու Ժամանակ, եւ նորա առ նորա զուգակների հարամիքի առիթով:

Բայց այդ պարտաւորութիւնների զանցառութիւնը համարվում էր ապստամբութիւն եւ քաղաքական մեծ յանցանք եւ թագաւորները շատ անգամ զենքով ստիպում էին նախարարներին կատարել իւրեանց պարտաւորութիւնները (Թովմ. Արծր. եր. 310, 317, եւ այլն. նաեւ այլ պատմագրութիւնների մէջ). — Հմմտ. Ի. Գոյն Եղ. էջ 8—10:

Այդ հզօր նախարարները իւրեանց հզօր գրութեան շնորհիւ, մի գրութեան մը պատմական իմն վաւերացրին սասցել էր, զարբուր ընթացքում, վարում էին գրեթէ անսահման իշխանութիւն իւրեանց գաւառի ներքին գործերի եւ կառավարութեան մէջ: Նորա կառավարում էին իւրեանց Ժողովները անառչական կամ Ժողովըրդականի իրաւունքով եւ հին սովորութիւններով, երբեմն երբեմն նոր կարգադրութիւններ անելով կամ քանուար պատուէրներով եւ կամ գրաւոր հրամաններով: Բայց այդ քանուար կարգադրութիւնները եւ գրաւոր հրամանները չէին կարող պարտաւորեալ օրէնքի գորութիւն ունենալ յաւրդող նախարարների համար, որք լիազօր իրաւունք ունէին խափանել զոչոս կամ փոխել, եթէ հարկաւոր էր այդ:

plexe q'uelle ne semblait, qu'on ne peut pas la traiter à la légère et en passant, et qu'il faut faire l'attention à beaucoup de faits de diverse nature avant d'essayer de la résoudre p. 515.

Եւ որովհետեւ իւրաքանչիւր նախարարական կողմածքը կամ նախարարութիւնը ներկայացնում էր բաւականին ընդարձակ գաւառ, որոյ տահմանները էին բոս մեծի մասին բարձր լինելու, եւ այդ լեւծները խափանում էին գրայի գաւառների բնաւ զարթոյթի մէջ մտնուող Տաղորդակցութիւնները, մինչուտայ որ չկային յարմար ճանապարհներ, ուտար գաւառների բնակիչները մտած էին գրքի՛ն բարձրին աճնաւուած միակնայից, եւ մի գաւառի աւանդական իրաւունքը եւ իրաւարանական ու այլ աեսակ սովորութիւնները, մինչեւ անգամ խօսակցութեան զեզուն (բարբառ), շարքը եւ այլն, բաւականին տարբերուած էին միւս գաւառներից, կրեւով իւրեանց մէջ ինքնուրոյն յատկութիւններ: Այդ պատճառով եւ մի նախարարի րանաւուր կամ գրաւոր նոր կորգագրութիւնը հաշիւ. թէ հաշարից մին անգամ անցնում էր միւս գաւառը եւ ընդունելութիւն գտնում այն տեղ:

Հայկական պետութեան սյուսիտի ուստական (Փետաւական) կազմակերպութեան պատճառով կենդրոնական գերագոյն իշխանութիւնը արտասյուսյում էր միայն արտաքին կերպով: Թագաւորների բոլոր հրամանները եւ կորգագրութիւնները վերաբերում էին անմիջակա ոչ թէ ժողովրդին, այլ նախարարներին, որք է կատար էին տնում իւրեանց գաւառների մէջ, ուտար նըստ կաթող էին պարունակել իւրեանց մէջ միայն որ եւ իցէ արտաքին, ժամանակաւոր բարեկարգութիւններ կամ հրահանգներ, եւ ոչ թէ արժանական վերանորոգութիւններ, (Մ. Գօշ. ՅՈՒ. էջ 12 — 13):

Ահա ամիտի նկարագիրը վարչական երեւոյթի մը, որ նոյն էր իւր բոլոր տեսողութեան միջոցին. այս երեւոյթին պատճառները հետազոտել, ինչպէս ըսիք վերեւ, պիտի բացատրեն նախարարութիւնը եւ աւելորդ չէ կրկնել թէ Ֆիւսթէէ գրութիւնը միայն, սակն պարագայի մէջ, կրնայ տայլ լաւագոյն բացատրութիւնը. եւ նոյն հեղինակին աւատականութեան վրայ բրած իտրին եւ բազմակցմանի հետազոտութիւններն արդէն բաւական լոյս կը սփռեն հայր-աւատականութեան ալ վրայ: Որովհետեւ Ֆիւսթէէ ոչ թէ Միջին դարու մէջ կը հետապօսէ Աւատականութիւնը, այլ Յակոբաթի եւ Կեսարի հնութեան մէջ, այսինքն՝ ճիշդ այն տեսն, ուր գերմանական ժողովուրդները գլեւ հաւատարիմ գերունդն էին իրենց նախնեաց, հարուզատ ցոլացուցին իրենց հին բարբերունս Գերմանական ժողովուրդները իբր ելլեալորդներ իմուտաբաններ անկարելի էր՝ որ հինական տարբերութիւններ օւնենային այնպիսի հնութեան մը մէջ, ուր Յիշխան հանգիտութիւններ եւ նոյնութիւններ կը դիտուէին միեւնոյն կամ նման կենցաղի վիճակած ազգերը եւ ժողովուրդներու վրայ: Արեւելքները մեր այս գիտողութիւններուն վեր եւ մեր բնած բազգաօտութիւններուն (էջ 181) վրայ այն բանասիրական եւ ազգագրական քննութիւնն է, որով Կ. Ա. Հասնաշարեանց գիտնականագէտ կը ցուցնէ Միւնենաց աղերսը Գերմանաց հնու Ասի քննութիւնը Միւնենաց վրայ մասնաւորաւ՝ ծագումով կը նոյնացընէ գերմանները Հայաստանի

ժողովրդեան մեծ եւ նշանուոր մէկ մասին հետ, իւր ցուցմանընդէն «հետեի թէ» կամ գերմանացիք ժամանակ մի կացող 2600 անգը յաւանաւազոյն՝ անցին ապա յԵրասխա, կամ թէ՛ խաւնեալ ընդ բուն րնակն երկրին հայաստն:՝ Էա հնազարեանի ուսումնասիրութեան տեսլական իսկ, անշուշտ, բաւական է բացատրելուս հաստատուելայն նմանութիւններն ու նոյնութիւնները, որոնք կը տեսնուին հայ եւ գերման հին ժողովուրդներու բարբերուն եւ կառավարչական ձեւերու վրայ: Ինչ տեսութեամբ ալ քննուի, նոյն երջակացութեան պիտի յանդիս նախարարութիւնն եւ Աւատականութիւնը, որոքքեր կազմակերպութիւններ չեն կրնար բլլալ՝ իբր շատ կառուածական կամ հոգային ծագումն անեղծ հաստատութիւններ:

Կախարարական գրութեան հետազոտութիւնն եթէ շատ դիւրին չէ, գոնէ բաւական դիւրութիւններ կան ուսումնասիրելու համար կախարարութիւններու, բարբերական շարժումը Փարպեցու եւ Եղիշէի պատմական գեանին վրայ Այս երկու պատմագիրներու տեղեկութիւններ, յիշատի գլխաւորաբար երկու նախարարութեանց (Միւնենաց եւ Մամիկոնեանց), հետեւաբար անեղծ գործակից նախարարութիւններու բարբերականութեան շարքը կը դառնան. բայց այս քաղաքականութիւնն այնպիսի ինչոր մը հետ կապուած է, ինչպէս Կաւրգանանց պատերազմը, որ անկարելի է մէն մի գէտքին մէջ շտեմել նախարարներու Արտաններու:

Սրբ՝ կարեւոր է համարձի կարելի կազմին շափ լայն շրջանակի մը մէջ ուսումնասիրել Ե. գաթրու մեծ շարժումին մէջ երկու (Միւնենաց եւ Մարմիկոնեանց) զգար որ եւ իրարու հակառակ հասնեցները: Ասով ոչ միայն կ'ըմբռնենք բոլոր նախարարութիւններու խախտալարական գերն հայտն բարբերական կեանքին մէջ այլ մասնաւոր Արտանեանց պատերազմին ընտրիւնը կարելի է մեկնել Մամիկոնեանց եւ Միւնենաց բանով գիրքին մէջ երկրի այն շարժումին հանդէպ:

Գ Լ Ո Ւ Ի Բ
Ս Ի Ի Ն Ի Բ

Մարզկային տարբեր ջեղերու տարբեր նկարագիրներուն սկզբնապատճառներն են Երկրագործի տարբեր գոտիները. իսկ սղագրութիւնը, որ ժողովուրդներն, ազգերու քաղաքական եւ կրօնական կեանքը կը շնէ եւ կը բարձր մանց վրայ իւր կնիքը, միւնենոյն գաւառ վրայ կը ստեղծէ անեղծ համար յատուկ բարք, սովորոյթ՝ կենցաղավարու-

Յ Օրբէ. Ա. էջ 29. Կ Հետաքրքրական է գիտնական Արտանեանի քաղաքական Միւնենաց, ուսումնասիրութիւնը, ուր նեւաստուցական կը իտի Միւնենաց ծագումն: շարքացումն եւ այլ կարեւոր կեներու վրայ ազգագրական եւ սեղագրական տեսլականերով: Ետևայն եր մը գիտնական վարչական կ'ըրեալուց ելունց գրուելը «Եհսիքն վրայ է կ'ու... եւ անոր արտ աւ յանդիտութիւնը եւ հասուն անքն զարբացած հոգիով մը (անթ էջ 8): Ատարապիս ունի մարմանան տեղեկութիւններու պիտի հմտանային հին եւ արդի Միւնենաց նկատմամբ»

թիւն. այսինքն տեղագրական յատուկ նկարագիր մը, Տերազորութեան այս ազգեցութիւնը ստուշ գրասեղ իրողութիւն մ'իւ Հայաստանի նկատմամբ, Հովնաներ, դաշտեր՝ Լուսինի կամ ասորի՝ ինքնին կը մշին բնիկները հող մշակելու, արդիւնք՝ արմ տիգր արտադրելու համար. ստուշ են երկրագործ ծոցովորդները: Յովաբարկներու են դաշտերու բնակիչներուն կեանքը մտճեն կախուած է: Իսկ աս նոնք, որ բարձուրեցան վիճակու են, լեռներու մէջ կը բնակին, մեծապես կը արարեն դաշտային ներքն. անոնք լեռներու բնորոյս բերքերու շահագործութիւն սոյն կ'ապրին, արտաւերով կ'արձան են իւրենց հասերը, բնականէն տիրելու միտում մը կը դրան դաշտացիներու վրայ, ինչպէս իրենց լեռները՝ դաշտերու վրայ, լեռներ՝ անկիսն ոտի մը կը շինեն լեռնայիններու մէջ. անոնք իրենց սահմաններու պահպանութեան եւ ինքնապաշտպանութեան համար ինքնապաշտպանութիւն մ'ունին սաղմնական ընդունակութեամբ մ'օժտուած: լեռնայն այս բոլոր յատկութիւնները կը պարտաւորեն այն ծոցովորդը, որ մեծահազմ ձգնի անապարտ քաղցէր. իւր զիջքին թալար իւր թակաս եւ բողոքական ինքնարոյնութիւնը — երկիրը, բարքերը, բերքերը (արտ) հասնողունը, հաստապիղծները, դաւատարարութիւնը, եւ նոյն լեռներու ազդեցութիւնն աւելի անսովոր նկարագիր մը լեռնան կը բերէ լեռնային գիղք աննշող ճեղքներ. քաղաքական կեանքին մէջ: Տիգրիսական պատմութեան մէջ ոչ մէկ լեռնայն ծոցովորդ կործնուցած է իւր բնիկ տիրայետաւան ոյճը, իթէ ոչ արտաքին անհասնելի եւ աննշողին զորութեան մը հանդէպ. որովհետեւ լեռներ անկախութիւն ձեռք բերելու բնական ստատորն են: Լայոց քաղաքական կեանքը միշտ լեռներով շարժուած է:

Միւսինք՝ նախարարական կեանքի այս գլխաւոր եւ հզոր տարրը լեռնային ազգային մը սակ բարեանձամբ է: Միւսեաց սեղաբազկան գիրքը, ուր նշանակելի է մանաւանդ իրենց Պարսկաստանի մասաւորութիւնը, որ Երասխով միայն կը բաժնուի անկէ, քաղաքական յատուկ լաւ եւս բնական տաղուցութեան մը հետեւելու տիրուած է Միւսեական նախարարները: Անմտաց Էսահպարտներ, որ անձամբ պատած քննած է այն վայրերը, կ'ընէ թէ «Միսական է երկիր լեռնային. գերեզ հինգերորդ մասն ախարհին գրասեղ լեռները բարձրարեւել անմար անմարտիկը կը աներկը, ոչլէզ զարգարեւել մշտադարս անասաք: Ահնէ խոխովը եւ ծակը լեռայն ինչնչուցանեն ստեղծող զազուրեց երկր միջդեռ, ըստ Սուրբ գրքը, սակայն անբերկոյթ էր եւ անպարտատ: ... 2րդ գրեթէ ամենին դաշտայնութիւն ի Միսական, եւ որք ենք ի Միսան եւ այլեր՝ ի լեռնադաշտից համարենք» (Օրբլ. Ա. էջ 8-9. — Հմմտ. Խոր. Ա. Ժա):

Այսպիսի երկրի մը մէջ կը որ կ'ազմեցնայ Միւսեաց 4 մեծ եւ անտուրի, (Խոր. Բ. Գ.) սոսկմբ քաղաքական կեանքը, անոնց մտաւումն ու զարգացումը բնաւոր եղան (Խոր. նոյն տեղ. Օրբլ. Ա. Գ.) եւ անկուճը, որ մերթ լեռն մերթ կը սպառնայ այս սոսկմբ տեղան զառաջուցումը խափանել՝ նոյն իսկ յեղաշրջի ջնդու միմանցին ենթար-

կելով (Քուզ. Գ. ծը. Խոր. Գ. իր), իւր բոլոր խժուժ կողմերով իսկ չըրցու հակակռել անոնց փառք (Օրբլ. Ա. Գ.) փառք էր, զոր իրենց քաղաքապետը կը ստեղծէր իւր «Գուշուտիս, Լայնիւրդ, Կուշուրդ» ծնունդին համար, բայց հնարագիտութիւն, խորագրութիւն, նենդամութիւն եւ սյլ մասայն ինքեր, մանաւանդ ստատմասիրութիւն, քաղաքներ, աշխարհակալութիւն, որոնցմով կը ներկայանան մեզ այս նախարարութեան բոլոր երեւելի դէմքերը, արտայայտութիւնն են Միւսեաց բովանդակ երկրին:

Երկրի այս անկախ գիրքը՝ խորտ բնաորութիւն մը ստուշ Միւսեաց, որ միշտ անկախութեան կը ձկուր. Յանուարութիւն, իշխանութիւն, քահարհայնութիւն, նախարարութիւն, մարզպետութիւն, թագաւորութիւն իրենց բոլոր շքերթութեամբ պերճացու սեական բարձունքներու վրայ, այն անոնք եւ գլխիկ արմնայնութեան մէջ, «որ ի մարդկան հնարից հեռացեալ են, բայց միայն թէ Տէր մասնեցէն» (Օրբլ.): Բնական ամաւրները ձեռակերտ բերքերու բացմամբ եւ շարքերով անտանը բրին այս երկիրը, միշտ կենդանի պահելով այն ոտին, որմ վերջին ներկայացուցին եղաւ Գուշութիւն (ժը. Կար):

Այս գիրքին մէջ բնական սեղութիւնը քաղաքական գործերու մէջ բացարձակ չէ: Միւսինք ընդհանրապէս Տիրառի կը յարին, այս բնական էր. բայց միշտ անսակաւանութեան, սպասմանութեան վիճակին մէջ:

Կեկ ի Տիրան Միւսեաց միտումը բացատրու համար, ըստ իս, հարկաւոր է հետագայ կեանքներուն միւ գնել:

Ի. Երկրի խաղաղութիւնը: Միւսինք խաղաղ պահելու կաշխատին միւ իրենց երկիրն եւ սոսք համար բան մը չեն ինտյիր. այս պարագային մէջ աննշող համար նշանակութիւն չունին նախարարական ուրիւ սոսկմբ, կը վտանգն հայ ծոցովորդ բարորութիւնը, նոյն իսկ կը դաւանանին Հայաստանի թագաւորն. — Պատմական ակնզննիկ հաստուն մը, որ հակառակ ուրիշ պատմածներուն՝ զորուոր յայտնութիւններով դուրս կու գայ մասնաւորապէս անկիւնէն՝ Սեզն Տրգաւթ ծիրանույն վերնայայտ պատմաբաններու, ի վեր կը հանէ այն սեղութիւնը, որուն միայն միշտ հաստատիմ եղան Միւսինք իրենց քաղաքական բոլոր շարժումներուն մէջ. — «Իսկ թագաւորն Տրգաւթ յետ հաստացն ի Բրիտալուս, անկեայն սուպրիուրութեամբ փայլում միւսն եւ ջվախանն արի ծերակ թեամբ: Այլ քանիչ շարք աննշող Տրգաւթ Հայոց խորհեցան սպանանել Տրգաւթ, եւ փրանկաւ անբերկ զտաղաքութիւն հասարակ յաշխարհն Հայոց յորում խորհրդ լեալ էր եւ Միւսեական»

է վերն գուրկ չէին այս բնական տխրան: Միւսեաց դասեր երեւելի դէմքեր կը ներկայացնեն Սահակայ, Բերեղի եւ սյլ մեծանն եւ երկիրն սպառնող գործերուն մէջ (Օրբլ. — Միսական էջ 7, 14): Եւ Ա. Էսահպարտեան սեղանու կը վրայ թէ «Արք եւ կուսայց նոցա սիրն զոչեւորութիւն. իսկ քաղաքութեան բաշէ երկրուս զոչեց ճաւարտակն յայլ են աս նոցա կար. տարեւաքն» (Օրբլ. էջ 25):

պանն Յրգատայ... Բայց ոչ գիտեր թագաւորն թէ քանիք կամ մէք էջնն. վասն որոյ քանեկեպանն զայն Տարցաներ, եթէ էջն ինչ ի Գրանս արքային այսպիսի խորհուրդ: Կա իրբեւ լուաւ՝ զահի հարեակ արտաքին լինի, եւ որպեստ... Բայց ինչն թագաւորն ոչ առնելով գուէ, հետանայր յարեւմտս կոչո, մինչեւ ի գաւառն Եկեղեցաց, առից առեակ լայն այնորիկ: Եւ քանզի թագաւորն էին ի խորհրդին, ահաք զինի նորա գնացին. Եւ շատեր աղտուն միւսնաց խոնարհ. որտ առաւել երամանոյստար Շաղկոյ մնին, վասն այնպիսի խոնարհ իսպաղիսմ ժուլոյ. որք եւ ի յորս երեց երբնն ընդ թագաւորին լինելով, յորոչ եւ իոյնու մնի իւրաւոր, որպէս թէ յանգուտու առաք զիպեակ պատահեաց նման: Երբ Տրգատս չէ մեռնի այն նեոխ սովաւիկ ինչ վերքն, գաւառաններն մին՝ Սենեկապանն Գորգուսիկ գեղմահաւս եւ վախճանէ. որ յետոյ յայտնի իսկ եղև ի նորին խորհրդակցացն (Գուշնէ. էջ 166 - 167. Հմմտ. 272):

Շաղկոյն եղբրական խորհուրդին գործադրութիւնը շատ քաջալիքով շեղաւ Հայաստանի կրօնական ինքիրներուն համար, թէեւ նա եւ իւր յաջորդներն արեւելով շարունակեցին այժ տալ իրենց ծրարքն: Շաղկոյ կցցաւ վաճառն տալ Սէգ թագաւորի մը կեանքին ինչիկերոս գաւառով, սակայն եթէ չկցցաւ՝ «միւսանգամ անգրեւն զուսպալաւութիւն Տաստատել յաշխարհսն Հայոց», զիք սնու վարձ չմտուց գաւառան խորհուրդին զվաւոր գործողներ, նուաճելով ուրիշ նախարարութիւններ եւ անոնց ուժով բարեբաղոց միւսնաց առեւր — Կուսանեաց եւ զայդ նախարարցն, եւ փոխակալ զՅահայե Ամատոււնոյ՝ Ապարայեակ կայսրոց հասարակ իւր զՎաղարշի (Ա.) Սինի (346 - 363) եւ նմա յանձն արարեակ զՀայոց, (Խոր. Գ. ԺԷ. — Գուշնէի նոյն անոյ):

Սինեաց Տամար Պարսկաստանի պէս զորաւոր գրաքին մը մէ թէ ոտնակոխ ըլլաւ, այլ մահաւանդ վարձատրուիլ, տիրանայով Հայաստանի՝ զինուորական ուժին՝, ամեն նկատում կը գերազանցէր. հոգ չէր որ Շաղկոյն կրօնական գիմնակով քաղաքական գիտումներն ալ իրագործում էին, հոգ չէր որ իշխանն Սինեաց երբեմն Լուսաւորչի գործակցան ըլլաւ, եւ որքը մը՝ զաստի՝ հեծնապետական բարձրոր հետեւէր (Եղիշէ էջ 48): Այսպէս Սինիք կրօնային տեղեւ տալ Տիրաքնի գիտումներուն, նոյն իսկ նորհիւ իրենց երկիրներու մէջ թաքցաւ հեծնապետական (Օրբ. Ա. ԺԵ) — զոր արմատախի ընելու համար Մեծարդ իւր առաքելութեան ամենն թարմ՝ եւ ամենն կորսիլ այժ նորեքը. — աւելի եւս զիւր կը գոչային հայ-պարսկի քաղաքական ինքիրներու մէջ ապտարեւել շարժիլ:

2. Տիրապետելու ոգին: Կախարակական կամ ամառնորդական աշխարհներու մէջ տիրապոյնը նուաճել սեւէ շարժումով՝ տիրող, որքը մ'է կարծեւ. ուժի առաւելութիւնը, զիրքը, բաւական է տկար մը, ըլլալ անհաս, ըլլալ ժողովուրդ, նուաճելու համար: Մինչեւ հիմայ Արեւելքի այն ան-

կրօններու մէջ, որ գեւ. կը շնչէ նի որեւոր յանտի կը պատահին, մինչեւ իսկ տիրանոտ խոգժաւթիւններ արքիւնք տիրապետելու խրոխտ բախումներուն: Սինեաց երկրին բնական գիրքը չէրդ այն սահն ծնաւ տիրելու ոգին Սիւսականներու մէջ, երբ Սեթ Սիսակ իբր ժառանգութիւն առաւ (Խոր. Ա. ԺԺ) Միջագետքը, որ կը զցուի Գեղարայ Շաղկոյնը, Երատի եւ Կար գետերու շրջափակն մէջ: — Ջուարթ Գոյլթն միւսնայն ազով մէկ մարդ կազման է Սինեաց: — Բայց որովհետեւ բնաւ զիծ սահմաններ ամբարտակ կը կանգնէին Սինեաց յոխարարքին ուրիշներու վրայ, զասելով հանդերձ ներքին ինքնորոյնութիւնը, բաժնուցան իրենց մէջ: Մեծ Սինիք, Փաթր Սինիք, Հայիպուրնը, Սիսակները՝ իշխաններու գահաւան յարչւումներ, մանր մասերու բաժնեցին Սիսակի ժառանգութիւնը:

Սինեաց կրօնական իշխանութիւնն ալ քաղաքականին պէս տիրող բնութիւն մ'առաւ. երբ Ա. Սահագոս «ի նոցանց իսկ վայրենեացն» (Կորթ. Ա) եղեկեպոս ձեռնադրեց միւսնայն ազով առաւորութեան ծնունդը՝ Անախան, որ «եկեակ նորոգեաց զերկոտասան գաւառ մեծավեցակալ գաւառային իւրոյ» (Օրբ. Ա. ԺԳ): Ասի սկիզբն է այն եզրուումը, որ շափազանց ինքզով փառաւորեց եւ յաւանկեցոց Սինեաց Աթոռը: Ինչ գիրք որ բանց միւսնայն նախարարութիւնը Հայոց Արքունիքի Տանգէլ, միւսնայն գիրք բանց իրենց Մեծարապետութիւնը Հայոց Հայրապետութեան հանգէլ: Եւ իբր առաւելութիւն՝ Սինեաց Աթոռն իւր ընդգրկումներուն հիմ Սինեաց, սնուչաւ, առաքելական յաջորդութիւնը Բարձրորդութեան հաստատումն Օրբիկան միջու կը շեշտէ լայն, — «նախ քան զամենայն կարեւոր եւ յոյժ պիտանի էր ինչ լայն իսկ ցուցանել՝ թէ քան զՀայաստանեաց նախահաստ երեւեցան սքաւ» (Օրբ. Ա. Գ) — եւ իւր պատմութեան սկիւն երեւին մէջ կ'եսայ Սինեաց Աթոռին տիրապետական շարժումներն, որոնք անդառ չմտուցին Հայոց կաթողիկոսութիւնը, նոյն իսկ զայն վառագելու սպաննակըով (անոգ ԺԶ. ԻԷ. ԻԺ. Բ. ԺԲԲ. Լ. Ա.): Սինեաց Գոյրոցն ալ իբր Աթոռին հետ կապուան հաստատութիւն իրկան եւ տիրող յառաջիկութիւն մը ցուցուց իւր հոյակապ ներկայացուցիչներով:

Այս ամեն յառաջումներուն մէջ գերազանց զիւր մ'անէ երկրին բնական գիրքը այն «արմատական հասարակը» (Եղիշէ էջ 57): Գաղաքական իշխանութեան յառաջումներով կը յաւակին կրօնականն ալ. այնպէս որ Սինեաց միշտ ծայրայեղութեան մղուցան. անոց բոլոր առաքելութիւններն իրենց յաղթանակներով՝ ծայրայեղ են. անոց բոլոր մուլութիւններն իրենց յիշատակներով՝ նոյնչափ ծայրայեղ են: Իսկ անոնք՝ որ միջին շաղկոյն՝ ընտրեցին այս «գաղա-նամուտ, վայրենագոյն, ճիւղարարայ» սահման գործիչներու շարքին մէջ, շատ զիւր են թուով, եւ հազեւ փուշեղու եւ գժեկիկները մէջ ծլան

1 Սինիք ի վայրոց կը վարէին արքան Երեւանի բաժակի հրամանատարութիւնը (Օրբ. Ա. Ե. էջ 64):

1 Օրբիկան, Սիսակն, ինքնամէջ Անախո. Բ. էջ 127, 128, 373. — Գ. 87-88, 247:

վարդի եւ շուշանի նմանութիւն մ'ունին (Օրբ. Ա. Ժ) :

3. Միւնեաց երկրին գրեթէ սահմանակցութիւն Պարսկաստանին, ինչպէս շարձը վերեւ, — Դախարարական կամ աւստական գրութեան մէջ՝ գրացոյթ թեան կամ սահմանակցութեան ինչորք մանկէն զորաւոր պատճառն է իւրացանկիւր Յանաւորական վիճակին որոշ կերպարանք մը տալու : Այս գործրիկ կառավարութիւնները գիտեն իրարու ստիճի շարժ, եւ այն՝ որ ամենէն զբաւորն է, իւր կամբին համեմատ կը գործածէ միւսներն՝ նայն իսկ բունին : Գուշակցութեան, ապաստարութեան, ասպատակութեան գործերու մէջ՝ զորաւորին այժը կը կազմեն իւր գրացոյթները : Սահմանակցութիւնը միշտ պետութիւններու յարաբերական բարձր գործընդոյթ ինքններու վնայ ուղղակի կը տրեւ, եւ Միւնեաց, թեպէտ զորաւոր նախարարութիւն մէ, թեպէտ անկախութեան շունչով սիւրացող մէ՝ անպակեի բարձրներու վնայ՝ վերջուստ տակն ժամ եր Տիրոսն թան Բիւզանդիոսն : Այս բնական մերձաբարութեան մէջ Միւնեաց պիտի շանային հաշտ մնայ Տիրոսն Տիւրք, Գիրքը պահանջն էր այս եւ ազգակը Միւնեաց քաղաքաբնութեան : Անշուշտ միւս կողմն Դուռն ալ կը ճանչար թէ ինչպիսի պէ մը կար իրեն գրացի բարձրներու մէջ եւ շահիկ կ'ուզէր զայն՝ իբր առաջին քաղաք մը շարժասանը նուաճելու, եւ հաւանաբար այս եր գիտաւոր պատճառն՝ որ զահմանակցութեան մէջ միշտ բարձր տեղ մը գրաւեցին Միւնեաց : Բայց ստույգ ոչ կը հրատարակեն, ոչ ալ լայնատանը աստիճ եր մտակն, իրենց կ'ուզէին թաղաւորել : Վաստիկ շունչն ալ այս եկաւ իւր բարձր խանդակեթ պարսկասիրութեան մէջ :

Միւնեաց գիրքը Բիւզանդիոսն ալ գնահատուած էր. միշտ մասնաւոր համակցութիւն մը կար Պալատին մէջ զեպ ի այս նախարարութիւնը : Ընարմիտ Միւնեաց սակն ալ պտուղեան՝ առանց բնուեցելու հաստիներու քաղաքական ցանցին : Միւնեաց Բիւզանդիոսն կը նային ընդհանրապէս այն տակն, երբ անբաւականութիւն մը կը զգան, զգտահոյթ թէ կ'ուզեն արտայայտել Դուռն : Բիւզանդիոսն ինչպիսիս կը գիտեր այդպիսի վայրկեաններն եւ փայլուն պատուով կ'ընդունէր պարսիկ բաժնին զգտահոյթը մանուսակ Միւնեաց զէր հասնեցը : Պալատին այս ընթացքն իրապէս չէր հասնապատասխաներ այն քաղաքականութեան, որով նա կ'ուզէր որոտլ իւր գտաւը զարեղանքը՝ ակարացընելու համար Պարսից այժը. որովհետեւ Միւնեաց կայսրութեան կ'ուպատանէին միայն իրենց շահ հուն համար. Բիւզանդիոսն հոյսանուարութիւնը կը գործածէին ճիշդ այն նպատակին, որով լաւ հին զգայն ընել կու տային իրենց անքը կամ ընդհակառակը : Հարտուելու միջոցներ կ'արտնէին. սաթ ստույգ պատարանք մ'էր կայսրը ծրագրեմբնուել :

Քանի մը նշանուար զէպքեր բաւական են յայտնելու Միւնեաց քաղաքութիւնը :

Միւնեաց նահապետն՝ Իմաստակոյ՝ Անգոպիկ (Բուզ. Գ. Իւ), Մամիկիւնեանց վիճակն (անգ. Ժա), երբ արտաբնուեցաւ ընդ հարիկ՝ Իմաստուսն, Էլպուսի հիւս (Բուզ. Գ. Ի.), Միւնեաց Բեւոյսի կ'ուպատանին,

անշուշտ Բեւոյսն՝ զորաւոր Յուն մ'իւր կողմ շահելու համար էր որ բարձր աստիճաններու հասուց Անգոպիկ՝ իբր Պարսից զորակն : Արք՝ Անգոպիկ ծանր շարժանքով մէ՝ կը գիտէ՝ յայնպէս չհուսուցն, եւ միայն իւր կեանքն ապահուելու համար, առանց սեւէ քաղաքական գիտումի : Անգոպիկ Էլպուսի սրբունիկն աւերել յետոյ, նախ իւր երկիրը կը քաշուի ու կ'առանապ Բաղաբերդի մէջ : Արեւայ գունդերը սարսափելի կոտորած մը կը կրեն : Էլպուսի անձամբ կը հրամայէ բանակելու եւ երբ պարսիկներ կ'որոշեն՝ շուրջ կամրջուսն աւերել, քանդել Բաղաբերդի հիւսերը, Անգոպիկ այն առնէ միայն՝ նարահատ միջոց կը գտնէ փառչելու : Էլպուսի համար իրատ ծանր էր այս հարուածը. այնպէս որ Էլբը նա վերադարձաւ թ Տիրոսն՝ հնոցը մտերմով լեցուն պնդն սպառ մը գրաւ եր զարպաւոր, իբր յուշարար իւր անուանայ վրէժին. « Եւ որ զայնք ի տեղին յայն՝ կոսիք ի նմա եւ ստեր » : Միւնեաց գիրքին ընդ այս խիւր ի վայր վայր, եւ կեանք եւ իւրեւրեւր, քան չհեղ տարի կոսիքին այս ստեղծ. եւ այն միջոցին քար ու քանդ մնաց՝ աշխարհն ցանկալին Միւնեանց, որ կը կը համարակալը զահուն Միւնեաց սակն : Այս վախճան կայսրութիւնը սակայն Միւնեաց մէջ շահմանափակուեցաւ : Հայաստանի փոփոխեցաւ մեծապէս :

Ատարապալս այս վիճակին մէջ կ'ենթադրուի որ Միւնեաց կայսրէն Պալատին հետ՝ քանի որ արդէն Անգոպիկ՝ Պարսկաց պարսիկն՝ եղած էր եւ իւր որդին Բաբելի՝ « մեծամեծ աներ պատեւ, Թեւ զտէն (Օրբ. Ա. Ժ) », քանի որ անորին կոզիւնները դեռ կը զայտարարէին Էլպուսի վրէժը, եւ փայլ Քաբիկ մը կար՝ իբր տէր Միւնեաց աւերակներուն : Արկայն լաւ Բաբելի որ՝ ոչ հանգուրթեք արտաքայ ընել տէրութեան իւրոյն,՝ ծպտած շունչ կ'առնուի թ Պարսկաստան. կը խոսարքի նայն իսկ Էլպի զբաղանդներն մեկուն զով պաշտուի ըլլալ եւ իւր զարմանալի քաղաքութիւններով զբանկեներուն հնացած մը կը գրաւէ եւ վերջուպէս մեծամասնութիւն մէջ մէջ ստապալեղով Էլպուսի թ ընտանիքն « անհասարկն հակայն Հնահաւորեւ » կը յաւելի վերցընել սառ մտերմութիւն ստեղծը : Հարաւորք խորհրդանշանը Միւնեաց բարեփոխի : Բարեփոխ կը հաստատուի Միւ-

1) Այս շարժանքը թեւ իւրեւրեւր տարբեր կերպով կ'ուսանին պատմիչք, բայց ամեն պարզակեթ մէջ Տիրոսն զեթ ներքին աստիճութիւն մը կ'արտաբնուէր : Բուզանդիկ պատմութիւնը համեմատ Անգոպիկ իւր զուարթաւանքով, որ թաղուհին էր Արարիկ, պատեւն անարգել լաւուս : Եւստինիանիոսն իմաստ կ'այտնուի որ Արարիկ երկրորդ աստիճութիւնը շարժուի Էլպուսի սակն հետ : Անգոպիկ կը յաւելի Արարիկ անցանքով Էլպուսի հետ (Բուզ. Գ. Իւ) : Էլպուսի կը հասնուց ինչորք եւ յետոյ իւր վրէժը կը զգնէ անարգ միջոցներով եւ Քաբիկ աստիճութիւնը իմաստութեան արտաբնուեցը (անգ. Գ. Իւ, Ե. Իւ) : Իսկ միւս պատմիչներուն համար քանք գտնի ինչոր մ'է այս : Անգոպիկ կը միտադրուի արքայական իրաւունքներ միջոցն բարեփոխ ընտանիքն, որով Գ. Իւ զարման քանք Միւնեաց իմաստին ու խոստանալու եւ ուղեւ Քաղաքայ պայման բարեփոխ արքայական ընտանիքն իմանելու : Էլպուսի իմացուց Անգոպիկ արտնուի թ իւր : Գրեթէ լքուի : Բայց Անգոպիկ անգոպիկ շինաց (Մ. Գրեթ. Բ. Ի. — Օրբ. Ա. Բ.) :

նեաց բարձի արքանի տաճարին մէջ, 14 Տամա-
պատի, Բագրատունեաց եւ Մամիկանեաց
(ՕՐԲԷ):

Միւնեաց յարաբերութիւն Բիզանդիոնի
հետ մինչեւ Բարձի Բ. (379 - 400) ըստ ինքեան
չունի այն սերտ երեւոյթը, որ շուրջովին բնական
է Տիրոսի հետ. եւ միշտ այս վիճակին մէջ կը
գտնենք Միւնեաց նահապարութիւնը եւ՞ր գարուն
մէջ, որուն Ցերն է Վասակ Բ. (412 - 452):

Վասակ, ինչպէս պիտի տեսնենք, ոչ Բի-
զանդիոնի կը մտի, ոչ ալ Տիրոսի. նա շատ կը
պահէ իւր յարաբերութիւնը Դրան հետապէս զոր-
ծակցի անոր շարժումներուն՝ Տայկական թագը
յաջնասկիւռ Տամար. Այս միտումը բարոյական
աարբեր բուն մ'է, իւր երկրին եւ իւր զինքին
ներքնաւիճ, որուն զոհնք Վասակ իւր իշխանա-
թեան ներքին անդրաբարձիւնն ու ինքզինքը:

Բարձիկն մինչեւ իւր որդին Վասակ՝ Միւնիք
յուսուսութեան շուղին մէջ էին. շինութեան մէջ
կողմն, գրական զարգացում միւս կողմն աւելի
մեծ փառք մէ կը պարտաւորին Վասակին. իւր
Տորդապար Վազնակ Բ (401 - 410) ներքին բար-
գաւանդով կը նուիրէ ինքզինքը, եւ այն միջոցին է որ
անմահ Տիրոսայ իւր նորագիւտ նշանագիրներն
« Ի Միսական աշխարհի ևս Տաստաստեւ Տամար
հին կ'երթայ եւ մեծ օգնութիւն կը գտնէ Վազն-
ակէն, անարգել կը պարտուի Միւնեաց առաջե-
ւորութեամբ, եկեղեցական եւ վանական կողմ-
աբարձեամբ եւ գլխաւորեալ Տաստաստեւեամբ
(Կորին էջ 14. — Խոր. Գ. Իէ):

ՍՈՍՈՐՅԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ՏԵՂԱՑ ԸՆԹՆՆԵՐԸ

(Հարանգագրութիւն)

ԲԱՐՉԻՆԻՆԻ տեղի Բ. 111 Վայոյ ձոր գ. ին
մէջ Օրբէլ. 261. Բարձի? (Բարձի = բարձի, պատեւ,
աստիճան,) + չէ:

(ԲԱՐՉԻ ԲԵՐԻՒ ԿԵՐԿԻՅԱՅ ԿԵՐ ԻՆՃԻՃ. Նոր
Հայ. 364.)

ԲԱՐՉԻ ՀԱՅԲ հայկական նահանգ անս
վերն էջ 67.

ԲԱՐՉԻՐԱՐՈՒՂ (ԲՈՂ) ամբարակ Եղիշ. 52.
Բարձի + Բարձի:

ԲԱՐՉԻՆԻՆԻ տեղի Բ. 120. Այլտի գ. ին
մէջ ԱՍ. 209 = Բարձի-Նիւր «բարձի շինուած»:

ԲԱՐՉԻՆ ԲՈՐ գիւղ Բ. 178 Հերակ գ. ին
մէջ Ասոզ. 188. Բարձի (յոգ. սեռ. Բարձի? ուղ-
ղակաբար մէ) + յոր. — ԲԱՐՉԻՆ անուանող տեղ մէ
կը ինչէ ինձինք. Նոր. Հայ. 191 Տարաւոյ մէջ.
Բարձի-Նիւր ըստը կը նշանակէ «վանանք, շարձ,
աստիճան»:

ԲԵՐԻՆ տեղի Բ. 112 Գեղարքունի գ. ին
մէջ Օրբէլ. 264, ԱՍ. 38. Բերն բանակ է:

ԲԵՐԻՒ տեղի Բ. 112 Գեղարքունի գ. ին մէջ
ԱՍ. 38, Բ. 115 Եղուկ գ. ին մէջ ԱՍ. 246,
աւաղակոնց մէջ Օրբէլ. 1, 275 = Բերք «ամրոց»,
Ասիկ՝ ԲԵՐԻՒՄ գիւղ Միւնեաց մէջ Օրբէլ. 1, 218,
ԱՍ. 81 = Բերք «ամրոց», ԲԵՐԻՒՄՑ ՓՈՐ
Բ. 163 գ. Տայոյ տես վերն էջ 240 = «նոր բեր-
դեղ»:

ԲԵՐԻՒՄ տեղի Բ. 109 Երնակ գ. ին մէջ
Օրբէլ. 2, 272, Բ. 117 Բազը գ. ին մէջ ԱՍ.
275, Բ. 179 Վանանք գ. ին մէջ ԱՍ. 107.
Բերք + Ի՛ նուազական մասնիկ. — ԲԵՐԻՒՄՈՒՆԻ
գիւղ Բ. 176 Բազրեւանք գ. ին մէջ Փարս. 176,
յոքնակի Գերքիլի. ԳԵՐԻՒՄԻԿԵ, սեռ. Բերքից
(կամ Բերքից) ԱՍ. 352 Բերքից-նա ուղղական
մէ) գիւղ Բ. 187 Մաղա գ. ին մէջ Յրվճ. ԿՅՂ. 53.
Նոր Հայ. Բերքիլի Բազրեւանք հիստորիոյ մէջ,
Արածանոց = Մարտա-տակ հիստորիոյ ամին
վայոյ հին Հայ. ԳԵՐԻՒՄԻՆԻ կամ ԳԵՐԻՒՄԻՆԻ ԻՆՃԻՃ.
Նոր Հայ. 227. Արքայ ինքու Բերքիլի տես ինձինք.
անդ 143, 191. Ասիկ նաեւ արդի Հայ. Բերքիլիլի
ձորեկի վայոյ = հին Հայ. ԳԵՐԻՒՄԻՆԻ, նշոյն-
պէս ԲԵՐԻՒՄՈՒՆԻՉ Օրբէլ. 1, 250?, ԲԵՐԻՒՄ
ՄԱՅՐ Օրբէլ. 262? (այոյ = 1. մայր եւ 2. մայրի-
մայրի ինքուան չէ յարմարի). ԲԵՐԻՒՄՈՒՆԻ
(-ՎՈՐ) Տաստ գեղան վայոյ Կաղանկ. 239, 277,
Կեր. 100?:

ԲԵՐԻՒՄԵՍԱՂ տեղի Բ. 111
Վայոյ ձոր գ. ին մէջ ԱՍ. 172. տեղի Արտարկայ
մէջ (Արագածոտն) ԱՍ. 185. Բերք + Բարձի:

ԲԵՐԻՒՄԵՍԱՂ տեղի Բ. 113 Սիթի գ. ին մէջ
Օրբէլ. 265, Բ. 114 Աղահեք գ. ին մէջ ԱՍ.
270 (Թրք. Քաւէ-տերեկի). Բերք + յոր. Չանա-
ղանկու եւ Բերքիլի (տարբ. ընթացք. Բերքիլի)
Բ. 123 գ. Արցախի. տես վերն էջ 227.

ԲԵՐԻՒՄՏՈՒՆ տեղի Բ. 120. Այլտի գ. ին
մէջ ԱՍ. 261. Բերք + արձ «արմատ, հիմն, յա-
տակ» = «բերքի արք», Էմմա. Թրք. Քաւէ-տերեկի
= Հայ. Բերքիլի. տես վերն էջ 227. ԱՍ. 860:

ԲԵՆՈՒՆԻՒԵ Բ. 38 գ. տես վերն էջ 194.
ԲԻՐԻՒՄՆԻ փղերիկ ամրոց Յովհ. ԿՅՂ. 182,
183 Բ. 180 Արագածոտն գ. ին մէջ ԱՍ. 156-
157. Բերք «տան Տաղար» + արձ մասնիկ.
ԲԻՐԻՒՄՆԻ Թարգմանութիւնն է արդի թրք.
Պիլիսի, հին Հայ. Մրմանց լեռան արդի անունն.
տես վերն էջ 184.

ԲԼՈՐ տեղի Բ. 110 Ճահուկ գ. ին մէջ
Օրբէլ. 272, գիւղ Բ. 181 Ճահուկ գ. ին մէջ
ԱՍ. 126 = Բարձի «փղերիկ լեռան», նորն անունն
է նաեւ Plur (արդի Տննմանք) ընդ մէջ Բարբերի
եւ Երզնկայի Լիւնի զարտեղին վայոյ, Strecker
ZGE. 4, 1869 սխառ. Գ., Կարսի արեւմտեան
կողմէ Կինն է, 131. Ասիկ՝ ԲԼՐԱՂ գիւղ Բ. 83
Անձնակցի գ. ին մէջ Արմ. 212 = Բարձի «փղեր
Բարձի» — Արիւշ Բարձի մէ՛ գիւղ Բ. 176 Բա-
ղարեւանք գ. ին մէջ (ուր Ս. Մահակ վանանկոյն)
Փարս. 103, Նոր. 270, Կարեան յետնակոյն

Ի. Ի. սեռ. Ին, յոր բարձի-Նիւր կամ Ին.
սեռ. Ին կամ Ին: